

Appel heeft het gedaan

*Liber amicorum voor René Appel bij zijn
afscheid van de Universiteit van Amsterdam*

Samengesteld en ingeleid door
Folkert Kuiken

2003 Uitgeverij Bert Bakker Amsterdam

Double Bind

KEES HENGEVELD

In 1979, tijdens het vierde jaar van mijn opleiding tot maatschappelijk werker aan de sociale academie De Nijenburgh in Culemborg, vond ik dat ik genoeg tijd aan discussiëren en te weinig tijd aan studeren besteed had. Ik had in de studiegids ontdekt dat ik mij in het kader van het 'zelfgestuurde leren' via een 'individueel leercontract' kon onttrekken aan een groepsessie en in plaats daarvan op eigen gezag een boek kon lezen. Het werd Paul Watzlawick et al. (1967). Dit boek, met als titel *Pragmatics of Human Communication*, leende ik van een docent die er zeer positief over was. Ik deed mondeling examen bij hem in de trein van Culemborg naar Utrecht, slaagde, was geïnteresseerd geraakt in pathologische communicatie, en besloot dat ik meer over taal wilde weten.

De mogelijkheid daarvoor kreeg ik een paar jaar later. Na enige jaren werken met een groot aantal potentiële hoofdpersonen voor een roman van René Appel bij de reclassering in Utrecht, kwam ik via het propedeuseprogramma Spaanse Taal- en Letterkunde in aanraking met de taalwetenschap in een serie hoorcolleges van Simon Dik. Datgene waarin ik geïnteresseerd was bleek een vak met een naam te zijn dat je als hoofdvak kon studeren aan de universiteit. Een bezoek aan studieadviseur Gerard Hubers ('Ja, tuurlijk kan dat!') riep enige herinneringen op aan mijn tijd aan de Sociale Academie, net zoals de aanduiding *Kurrikulum* voor het basisprogramma, maar desondanks verschoof ik mijn aandacht van de Spaanse Taalkunde naar de Algemene Taalwetenschap.

In datzelfde *Kurrikulum* kwam ik in aanraking met de socio-

linguïstiek, en in dat kader las ik Appel et al. (1976), *Sociolinguïstiek*. Het kwam als niet minder dan een schok voor mij dat de auteurs, in sectie 3.3 over pragmatiek, de eerder genoemde theorie over communicatie, door hen aangeduid als de *double-bind*-theorie, behandelden als een voorbeeld van een taalwetenschappelijk slecht geïnformeerde benadering. Het was immers juist deze benadering geweest die mij naar de taalwetenschap had gebracht. Wat was er aan de hand?

Kort gezegd stellen Watzlawick et al. (1967), in navolging van het werk van Gregory Bateson (zie Bateson et al. 1956) dat schizofrenie mede veroorzaakt kan worden door een vorm van communicatie met de volgende twee kenmerken: (i) de ouder laat het verbale signaal vergezeld gaan van een tegenstrijdig, non-verbale signaal, terwijl (ii) het kind, gezien de relatie van afhankelijkheid, niet in een positie is om deze tegenstrijdige communicatie ter discussie te stellen. Appel et al. (1976) voeren het uit de psychiatrische praktijk bekende voorbeeld aan van de ouder die zegt *Waarom kom je niet bij me?*, terwijl diezelfde ouder non-verbale een duidelijke fysieke afweer vertoont. Het kind wil, in de afhankelijkheidsrelatie waarin het zich bevindt, de ouder ter wille zijn, maar doet het altijd fout: reageert het op één signaal, dan negeert het het andere signaal, en vice versa. Omhelst het de ouder, dan ervaart het de fysieke afwijzing; vermijdt het de omhelzing, dan verwijt de ouder het kind gebrek aan liefde. Anderzijds kan de ouder zich altijd op een van de twee signalen beroepen om een negatieve reactie op het kind te rechtvaardigen. In een systematisch pathologische situatie kan deze *double bind* zich op vele, vaak zeer subtiele manieren, manifesteren. Zo kan er ook sprake zijn van twee tegenstrijdige non-verbale signalen: een ouder kan met één deel van het lichaam, bijvoorbeeld de armen, toenadering zoeken, en tegelijkertijd met een ander deel van het lichaam, bijvoorbeeld het gelaat, afkeer en afwijzing uitstralen. Systematische onderwerping aan een dergelijke behandeling door de ouder vanaf een vroege leeftijd leidt vaak tot een ernstige persoonlijkheidsstoornis bij het kind.

Appel et al. (1976) wijzen erop dat we uit de taalhandelingstheorie weten dat de illocutieve functie van een verbaal signaal altijd in context moet worden geïnterpreteerd. Een bekend voorbeeld is de zin *Het is koud hier*, bedoeld als aansporing voor de hoorder om het raam dicht te doen. De letterlijke inhoud van de zin is onvoldoende om de hoorder aan het werk te zetten: de context, waaronder de sociale verhouding tussen spreker en hoorder, draagt sterk bij aan de uiteindelijke interpretatie door de hoorder. Appel et al. stellen dan ook dat er in alle gevallen van communicatie sprake is van meerdere signalen tegelijkertijd, en dat de beschreven vorm van pathologische communicatie dan ook wat het eerder genoemde kenmerk (i) betreft niet bijzonder is. De bijzonderheid zou hem zitten in kenmerk (ii): de onmogelijkheid om te metacommuniceren over de tegenstrijdige communicatie om zo tot een eenduidige interpretatie te komen.

Het heeft even geduurd voor ik begreep waar de discrepantie tussen mijn oorspronkelijke fascinatie en de kritische evaluatie door Appel et al. vandaan kwam. Appel et al., zoals vrijwel alle benaderingen van de pragmatiek, gaan ten onrechte uit van gezonde, coöperatieve interactie: in gezonde communicatie helpt de non-verbale component om de verbale component op de juiste wijze te interpreteren, en vice versa. In pathologische interactie is er echter sprake van tegenstrijdige berichten op verschillende niveaus van interactie, en dat is wat zorgt voor het double-bind-effect bij kinderen die in een dergelijke situatie moeten functioneren: de contextuele, veelal non-verbale, informatie helpt juist niet om de verbale boodschap te interpreteren, maar geeft het tegenstrijdige bericht. Eigenschap (ii) (er is sprake van een afhankelijkheidsrelatie) is dan uiteraard relevant, maar belangrijker is dus nog wel dat er sprake is van eigenschap (i) (er is sprake van tegenstrijdige boodschappen). Ik heb diverse malen persoonlijk kunnen observeren hoe een dergelijke situatie tot afwijkend gedrag kan leiden, en er zijn speciale therapeutische methodes ontwikkeld om dit tegenstrijdige

gedrag te reguleren (zie bijvoorbeeld van de Ven (1975)).

Vanuit de hier beschreven achtergrond verbaast het me dat de taalwetenschap het thema van de pathologische communicatie slechts in beperkte mate heeft opgepikt. Dat heeft ongetwijfeld te maken met de eerder genoemde neiging binnen de pragmatiek om binnen de theorievorming gezonde coöperatieve interactie als uitgangspunt te nemen. Ik denk dat we inmiddels, ruim vijftientig jaar later, veel meer kunnen bijdragen aan de analyse van ongezonde communicatie.

Het boek van Watzlawick et al. kreeg ik zelf pas in 1995 in bezit, uit de nalatenschap van Simon Dik. Ik had het met hem nooit over dat boek gehad, maar het verbaasde me niet dat hij het had.

LITERATUUR

- Appel, René, Gerard Hubers & Guus Meijer (1976), *Sociolinguïstiek*. (Aula-boeken 575). Utrecht: Het Spectrum.
- Bateson, Gregory, Don D. Jackson, Jay Haley & John Weakland (1956), 'Toward a theory of schizophrenia'. In: *Behavioral Science* 1, p. 251-264.
- Ven, Pieter van de (1975), *Vriend als vijand. Naar een paradoksale therapie*. Bloemendaal: Nelissen.
- Watzlawick, Paul, Janet Helmick Beavin & Don D. Jackson (1967), *Pragmatics of Human Communication*. New York: Norton & Company.